

17. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Лінгвістычны кампедыум. – Мінск, 2003.
18. Плюц П.П. Історыя украінскай літаратурнай мовы. – Київ, 1971.
19. Плюц П.П. Нарысы з історыі украінскай літаратурнай мовы. – Київ, 1958.
20. Русанівскі В.П. Джерела развітку східнослов'янскіх мов. – Київ, 1985.
21. Смолина, А.Н. Преемственность и разрыв как основная модель истории // Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории: матер. науч. конф. – Москва, 2000. – С. 30-33.
22. Станкевіч Я. Гісторыя беларускага языка. – Вільня, 1939.
23. Струкава С.М. Лексіка беларускай мовы: Гісторыя і сучаснасць. – Мінск, 2008.
24. Струкава С.М. Пераемнасць і эвалюцыя лексічных традыцый у беларускай мове: аўтарэф... дыс. канд. філал. навук. – Гомель, 1996.
25. Сямешка Л. Новая (нацыянальная) беларуская літаратурная мова // Беларусазнаўства. – Мінск, 1998. – С. 146-151.
26. Тиванова Г.К. Особенности языка белорусской письменности XVIII века: аўтарэф... дыс. канд. філал. навук. – Мінск, 1989.
27. Шакун Л.М. Образование белорусского национального литературного языка // Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі мовы. – Мінск, 2001. – С. 26-36.

В.Р. Ермаковіч

Надпісы на камянях-валунах

На тэрыторыі Беларусі вядомы манументальныя помнікі эпіграфікі XII ст.: сем валуноў з высечанымі на іх шасціканцовымі крыжамі і надпісамі “Господи помози”. Большасць з іх знаходзілася ў рэчышчы Заходняй Дзвіны.

Гэтыя валуны, як мяркуюць навукоўцы, да ўвядзення хрысціянства ў канцы X ст. былі язычніцкімі фетышамі. Неўраджай і голад у пачатку XII ст. на Падзвінні прывялі да адыходу ад хрысціянства і вяртання да язычніцкіх вераванняў і ўшаноўвання камянёў, каля якіх калісьці маліліся аб ураджаі. Каб сінтэзаваць язычніцкія і хрысціянскія вераванні, а таксама ўвекавечыць сваё імя, полацкі князь Барыс Усяслававіч, чалавек набожны, загадаў выбіць на камянях крыжы, формай падобныя на крыж з Галгофы, і хрысціянскія надпісы з імем Барыса. Яго імя выбіта на шасці камянях. Лічыцца, што зроблены надпісы былі ў маі 1128 года ў дні Барысаглебскіх свят.

Барысаў камень каля вёскі Высокі Гарадзец у 1888 г. даследаваў беларускі этнограф, фалькларыст, археолаг Е. Р. Раманаў. У зборніку “Старажытнасці: Працы імператарскага маскоўскага археолагічнага таварыст-

ва” ён паведамляў: “Па знешняму выглядзе камень уяўляе сабой глыбу чырвонага граніту квадратнай формы з няправільнымі вугламі; заходні правы вугал амаль не мае слядоў апрацоўкі. Чатырма бакамі сваімі камень размешчаны па чатырох баках свету, і даволі правільна. Цяжарам сваім ён уціснуў зямлю на ½ аршыны і ўзвышаецца над узроўнем ямы на 1 аршын 2 вяршкі. З бакоў камень даў моцныя расколіны ў гарызантальным напрамку, асабліва ў заходняй частцы. Паверхня гарызантальная і амаль гладкая, але ў некаторых частках пакрыта мохам, дзе-нідзе рассыпаецца жарствою, а паўночная частка паверхні сколата ў шырыню ад краю на 2-3 чвэрці, у глыбіню – на 2-3 вяршкі. Увогуле, паверхня моцна папсавана, між іншым, і ад таго, што начлежнікі, якія пасвяць коней, паляць на камені свае вогнішчы. Пры ўсім тым лёгка можна заўважыць, што ва ўсю даўжыню каменя высечаны васьміканцовы крыж. Контур крыжа ў некаторых частках бачны выразна, у іншых ён зусім згладжаны. Вакол крыжа, па краях паверхні каменя, высечаны буйныя (некаторыя да пяці вяршкоў) славянскія літары” [1, с. 192-193].

Е.Р. Раманаў даследаваў надпіс і склаў уцалелыя літары ў тэкст “Госпади помози рабу своему Борису”. У літаратуру помнік увайшоў пад назвай Высока-гародскага каменя. Сярод мясцовага насельніцтва камень быў вядомы як “Кравец” і “Сцяпан”. З ім звязана паданне, нібыта ў незапамятныя часы камень валодаў цудоўнай здольнасцю шыць сукенкі. Варта было прынесці вечарам сукно або іншую тканіну і сказаць: “Сцяпан, сшыў мне жупан!”, і да раніцы адзежына была гатова. Але адна жанчына ўздумала пасмяяцца з яго, прынесла сукно і папрасіла камень сшыць “ні тое, ні сёе”. Раніцай узяла сукенку, але яна была сапсаваная: адзін рукаў на патрэбным месцы, а другі прышыты да палы ўнізе. З тых часоў “Кравец” перастаў шыць.

У 1898 г. над каменем была пабудавана капліца. У 1936 г. ён быў узарваны.

Вядомы таксама Рагвалодаў камень – пляскаты валун з вялікім крыжам і надпісам “ВЪ ЛѢ(ТО) 6679(1171) МѢЦА МАИА ВЪ 7 ДНЬ ДОСПЕНЪ КРЪ СИ ГИ ПОМОЗИ РЪУ СВОЕМУ ВАСИЛИЮ В КРЦЕНИИ ИМЕНЕМЪ РОГВОЛОДУ СНУ БОРИСОВУ”, які ляжаў раней каля вёскі Дзятлава Аршанскага раёна. Па форме валун нагадваў паралелепіпед з крыху скошанымі закругленымі вугламі. Даўжыня блока дасягала 3 м, а шырыня – 2,4 м. На яго грані, звернутае ўверх, да неба, быў высечаны шасціканцовы крыж на

падстаўцы з дзвюма прыступкамі. Вышыня яго складала 1,8 м. Надпіс двума колцамі апярэзваў крыж. Велічыня літар дасягала 15 см. Надпіс на Рагвалодавым камяні зроблены кірыліцкімі літарамі старажытнай славянскай азбукі. Паслядоўна выкарыстоўваюцца графемы И, І, Ѡ (яць), Ъ (ёр), S (зело), З (земля), Ц (шта), Ѧ (юс малы), Е (есць), Ф (фіта). Літара Ѣ (ук) мае спрошчаны выгляд, без ніжняга канцавога закруглення, і набліжаецца да лацінскага U. На старажытны характар надпісу таксама ўказвае і графема Ц (цы), якая ў XI–XII стст. нагадвала сучаснае Ч (чэ). Звяртаюць на сябе ўвагу падцітлавыя напісанні слоў ГИ (Господи), РБУ (рабу), СНУ (сыну), традыцыйная скарачанае форма назоўніка ЛЕТО – ЛѠ.

Ініцыятарам стварэння надпіса быў Рагвалод-Васіль Барысавіч. Вядома, што Рагвалод быў пакліканы полацкім вечам на княжанне, пасля таго як ён вярнуўся ў 1140 г. з Візантыі. Але ці то паўплывала доўгае жыццё за мяжой, ці то незадаволенасць вынікамі яго кіравання прывялі да таго, што ў 1151 г. князя выслалі ў Менск, а на яго месца запрасілі іншага. У 1158 г. Рагвалод зноў вярнуўся ў Полацк і пачаў працяглую і беспаспяховую барацьбу з менскімі князямі. У 1162 г. яго войска было разбіта пад Менскам. У сваю вотчыну ён болей не вярнуўся, а хаваўся ў Друцку. З гэтага часу імя князя знікае са старонак летапісаў. Толькі камень каля старой дарогі з Друцка ў Оршу сведчыў, што ў 1171 г. ён яшчэ быў жывы і імкнуўся нешта распачаць. Раней дапускалі, што валун быў надмагіллем Рагвалода, але ў такім выпадку на валуне, верагодна, павінны былі быць словы “Помяни, Господи...”

Адным з самых знакамітых сярод Барысавых камянёў з’яўляецца Полацкі камень. У 1981 г. яго прывезлі і паставілі побач з Сафійскім саборам. Камень важыць 70 тон; у дыяметры мае 8 метраў. На ім высечаны крыж, а па баках знаходзіцца надпіс: “ХС. Ника, ГИ (Господи) помози рабу своему Борису”. З каменем звязваецца шмат меркаванняў і павер’яў. Лічыцца, што калі прыкласіся да яго рукой і загадаць жаданне, то яно абавязкова спраўдзіцца.

Рагвалодаў камень народ доўга шанавалі. У паданні гаворыцца, што раней камень нагадваў сваімі абрысамі жывёліну, бо меў галаву і чатыры нагі. І быццам бы паміж ног, пад чэравам таго зверу, была свабодная прастора, дзе пастухі хаваліся ад дажджу. Адночы млынар Марусевіч з Рудні вырашыў скарыстаць круглую галаву на жорны і адбіў яе. Толькі нічога з гэтага не выйшла: жорны

самі змалоліся ў пясок, вынішчылі ўсю маёмасць і сям'ю мланыра. Згарэў млын. Некаторыя асаблівасці валуна і гэтае паданне дазволілі вядомаму даследчыку беларускай даўніны Адаму Кіркору выказаць думку, што ў далёкім мінулым камень быў дальменам – часткай дагістарычнага захавання, але пазней даследчыкі гэтага не пацвердзілі.

Валуном зацікавіліся яшчэ два стагоддзі назад, у 1792 г. Адкрыццё гэта было апублікавана ў “Академических Ведомостях”, а гісторык Т. Мальгін, які здаўна займаўся радаслоўнымі рускіх князёў, уключыў яго ў трэцяе выданне сваёй кнігі “Зеркало российских государей...” Потым пра камень надоўга забыліся. У 1807 г. над валуном паставілі Барысаглебскую царкву. Праз некалькі гадоў ў час напалеонаўскага нашэсця, яе спалілі французы. Пазней, у 1830 г. на тым месцы была пабудавана новая бажніца. Паведамленне Т. Мальгіна трапіла нарэшце да знакамітага знаўца і збіральніка старажытнасцяў, мецэната графа Мікалая Пятровіча Румянцава, які стварыў ў сваім беларускім маёнтку ў Гомелі вялікую бібліятэку і музей. У “Северной почте” з'явілася цікавае паведамленне аб тым, што гаспадар маёнтка ў Гомелі, дзяржаўны канцлер М.П. Румянцаў 2 мая 1818 г. раптам наведаў Оршу, дзе цэлы дзень распытваў пра нейкі камень са старажытнымі надпісамі. З таго часу да каменя пачалі ездзіць многія, хто цікавіўся старажытнасцямі. З гэтага моманту, трэба сказаць, пачалося сапраўды навуковае даследаванне беларускіх камянёў з надпісамі.

У 1830 г. святара Галошаўскай царквы Льва Ганкевіча пачалі непакоіць сны, якія ён палічыў вешчымі. Хутчэй за ўсё яны з'явіліся пад уплывам мясцовых паданняў пра Рагвалодаў камень. Святар айцец вырашыў высветліць, ці не ляжаць пад валуном мошчы якога праведніка. Атрымаўшы дазвол свайго царкоўнага кіраўніцтва на раскопкі, ён справіў набажэнства і ўзяўся за працу. Неўзабаве набеглі хмары і пачалася навальніца. Святар палічыў гэта знакам боскай незадаволенасці і не пасмеў здзейсніць задуманае.

Загубіла Рагвалодаў камень бальшавіцкае невуцтва і бескультур'е: перад вайной, у час панавання атэізму, калі змагаліся не за душы вернікаў, а з атрыбутамі культу, Рагвалодаў камень быў узарваны. У канцы XX ст., 8 верасня 1998 г., падчас правядзення Дня беларускага пісьменства і друку ў Оршы была адкрыта копія Рагвалодава каменя. Аднавілі камень па выявах і апісаннях мясцовых мастакі Міхаіл Студзенцаў, Аляксей Ішукоў, Рыгор Муха і Аляксандр Шакуцін.

Камень Рагвалода звычайна далучаюць да Барысавых камянёў. Пэўная логіка ў гэтым ёсць. Рагвалод быў сынам Барыса, жыў у тую ж эпоху, формулу “помози” выбраў тую ж , нават назваў і змясціў на самым відным месцы, каля крыжа, імя Барыса. Але ўсё ж, відаць, правільней лічыць валун самастойным помнікам, не з гэтага цыкла, бо прасіў дапамогі не Барыс, а іншы князь – Рагвалод.

Камяні-валуны з кірыліцкімі надпісамі з’яўляюцца не толькі помнікамі эпіграфікі, яны сведчаць пра адмысловы светапогляд старажытных насельнікаў беларускага краю, развіццё пісьменства і адметнай культуры ў цэлым.

Літаратура

1. Древности: Труды Императорского московского археологического общества. – Т. 13. Вып. 1. – Москва, 1889.
2. *Ляўкоў Э.А.* Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. – Мінск, 1992. – 215 с.